HUSBY – INGMARSÖ, EN JÄMFÖRELSE MELLAN BYAR

Av Kjell Andersson

ÖSTERÅKERS KOMMUN kan grovt delas upp i fastland och skärgård – två skilda landskapstyper där förutsättningarna för människornas försörjning under förhistorisk och historisk tid har varit mycket olika.

Fastlandet karakteriseras av smala sprickdalar omgivna av blandskogsbevuxna berg- och moränhöjder. Dalarna har utnyttjats till jordbruk sedan förhistorisk tid och skogarna för bete. I skärgården var förhållandet annorlunda. På öarna fanns oftast bara små trånga skrevor i urberget med odlingsbar jord, men istället fanns där god tillgång på bete och fodertäkt. Detta medgav att skärgårdsbyarna ofta kunde hålla mer boskap än byarna på fastlandet. Härtill kom också skärgårdens viktigaste resurs – fisken!

Vi ska här följa en by från respektive område under ca 300 år och jämföra byarnas utveckling. De två utvalda byarna är Husby i Österåkers socken och Ingmarsö by i Ljusterö socken. För att åskådliggöra utvecklingen ska vi utnyttja det för Sverige unika material som lantmäterikartorna utgör.

De äldsta gårds- och bykartorna kom till under 1630- och 1640-talen. Under de efterföljande århundradena upprättades av skilda anledningar kartor vid ett flertal tillfällen. De flesta tillkom med anledning av de stora skiftena under 1700- och 1800-talet. Här ska vi bara utnyttja två generationer kartor, dels de s k geometriska avmätningarna från 1600-talet, dels lagaskifteskartorna från mitten av 1800-talet.

Husby ligger strax sydväst om tätorten Åkersberga och är den by på Österåkers fastland som bäst bevarat en äldre karaktär. Husby är omnämnt i skriftliga källor redan 1344 som Husaby, men har liksom många andra byar på fastlandet ett långt äldre ursprung. Husbys gamla anor visas inte minst av de två gravfält från yngre järnålder (ca 500–1100 e Kr) som ligger norr respektive söder om byn. Byar med namnet Hus(a)by finns på flera platser i mälarlandskapen och anses ha spelat en viktig roll i det gamla Svearikets som underhållsgårdar åt kungen.

Ingmarsö by i mellanskärgården är känd i skriftliga källor sedan 1538. Ön har liksom större delen av skärgården troligen fått en fast bosättning först i början av medeltiden då landhöjningen gjort uppgrundade havsbottnar möjliga att odla. Ingmarsö har inte fått sitt namn efter mansnamnet Ingmar som man lätt kan förledas att tro, utan från tidigare djupt in i ön trängande grunda

KARTA ÖVER HUSBY 1688.
Foto: Lantmäteriverket, Gävle

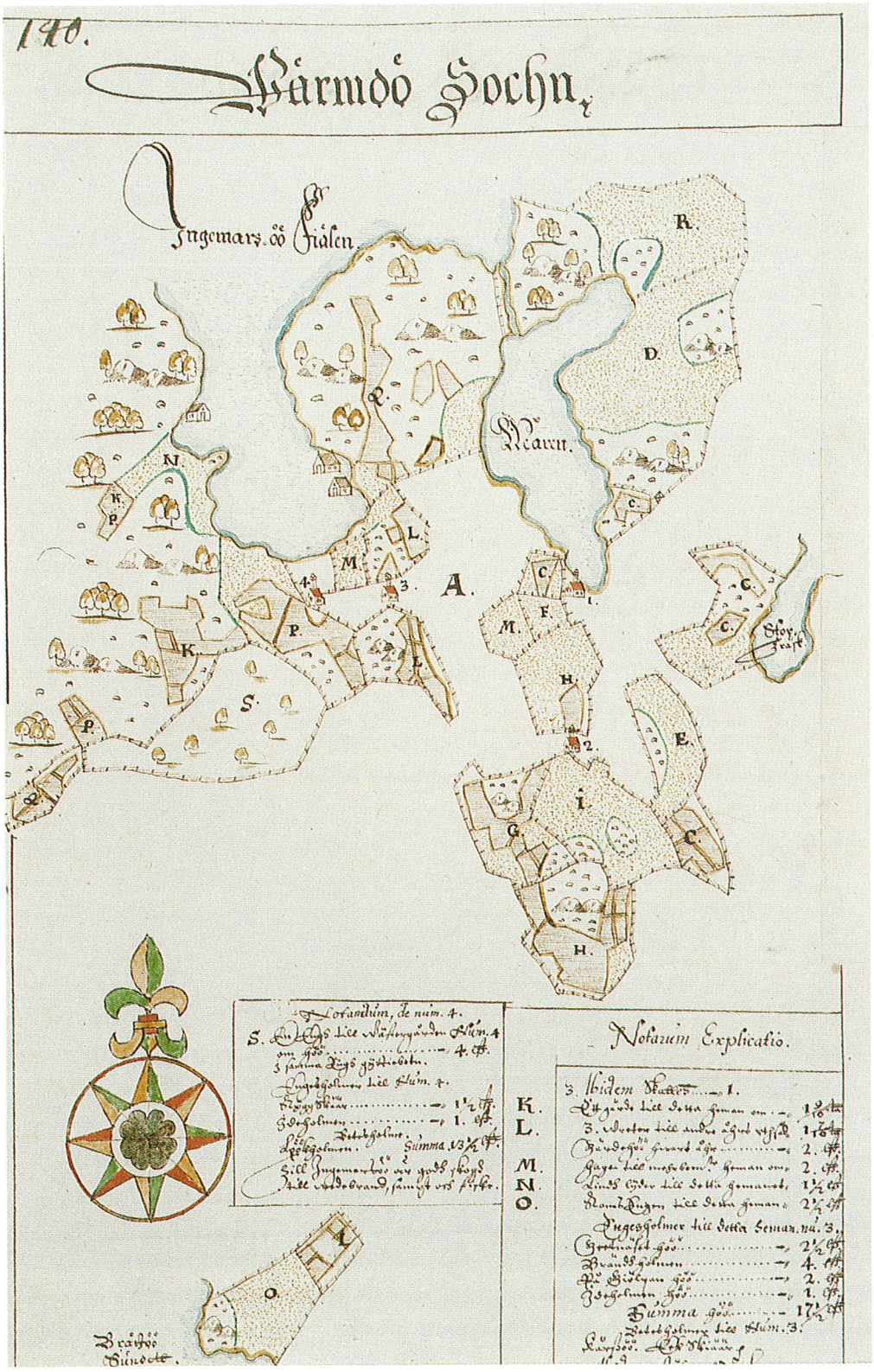

KARTA ÖVER INGMARSÖ BY OMKRING 1630-40. Foto: Lantmäteriverket, Gävle

vikar, så kallade marar. Byn låg ursprungligen inne i den från norr inträngande maren. Sjön Maren är nu resterna av viken. Namnet ska alltså förstås som in-mar-ö, men genom språkliga förändringar över tiden har namnet omvandlats till dagens Ingmarsö.

BYARNA UNDER 1500-TALET

Vid mitten av 1500-talet var Husby och Ingmarsö by med sex respektive fyra gårdar två av de största byarna inom dagens Österåker. Normalt bestod bebyggelsen i kommunen vid denna tid av ensamgårdar. Endast två av fem byar bestod av fler än två gårdar. Ingmarsö by bestod enligt jordeboken 1538 av tre gårdar, men hade 1539 utökats med ytterligare en.

Gårdarna på Ingmarsö liksom fyra av Husbys sex gårdar brukades av självägande bönder. De återstående två gårdarna i Husby brukades av arrendebönder men ägdes av säteriet Smedby respektive kronogodset Biskopstuna. På Österåkers fastland brukades vid 1500-talets mitt knappt hälften av gårdarna av självägande bönder, medan resterande ägdes av frälset eller kronan. I skärgården hade adelns makt ännu inte gjort sig gällande i någon större utsträckning.

Bortsett från ägoförhållanden låg den största skillnaden mellan skärgårdens och fastlandets gårdar i gårdarnas storlek räknat i åkermark. De på fastlandet var normalt fyra till åtta gånger större än de i skärgården.

Områdenas olika förutsättningar avspeglades i de skatter som togs ut av bönderna. På fastlandet erlades skatterna huvudsakligen i spannmål och pengar, medan man i skärgården främst betalade med fisk och smör, men också med ägg, ved och pengar. Frälsebönderna erlade sin ränta till säterierna och var därtill oftast skyldiga att utföra dagsverken på säterierna. Även de självägande bönderna var skyldiga att utföra ett antal dagsverken varje år på kronans slott, gods eller fästen.

På fastlandet var beskattningens storlek knuten till jordinnehavet men i skärgården betalade alla bönder lika stor skatt oavsett jordtillgång. Systemet ansågs tydligen vara möjligt då skatten inte togs ut i jordbruksprodukter, utan i till synes obegränsade skärgårdsresurser baserade på fisk och foder. Det goda betet gav i förlängningen en omfattande smörproduktion.

UTVECKLINGEN UNDER 1600- OCH 1700-TALEN

När den första kartan över Ingmarsö upprättades på 1630-talet bestod byn fortfarande av fyra gårdar, men Norrgården (nr 1 på kartan) hade nu kommit i kronans ägo vilket sannolikt berodde på att bonden inte hade kunnat betala sin skatt. Gårdar som inte kunde fullgöra sina skatteplikter förföll till s k skattevrak. Skattevrak kan idag närmast jämföras med en personlig konkurs, och innebar för de bönder som drabbades att de miste rätten till sin jord och att denna istället övertogs av kronan. De bönder som drabbades kunde dock bo kvar och fortsätta att bruka jorden som arrendebönder under kronan.

År 1646 köpte den från 30-åriga kriget kände fältherren Lennart Torstenson skatterätten till bl a Ingmarsö från kronan. Under de följande årtiondena kom i stort sett hela skärgården att läggas under adelns makt. Ingmarsöbönderna, liksom många andra skärgårdsbönder, skulle inte bli helt fria igen förrän i slutet av 1700-talet.

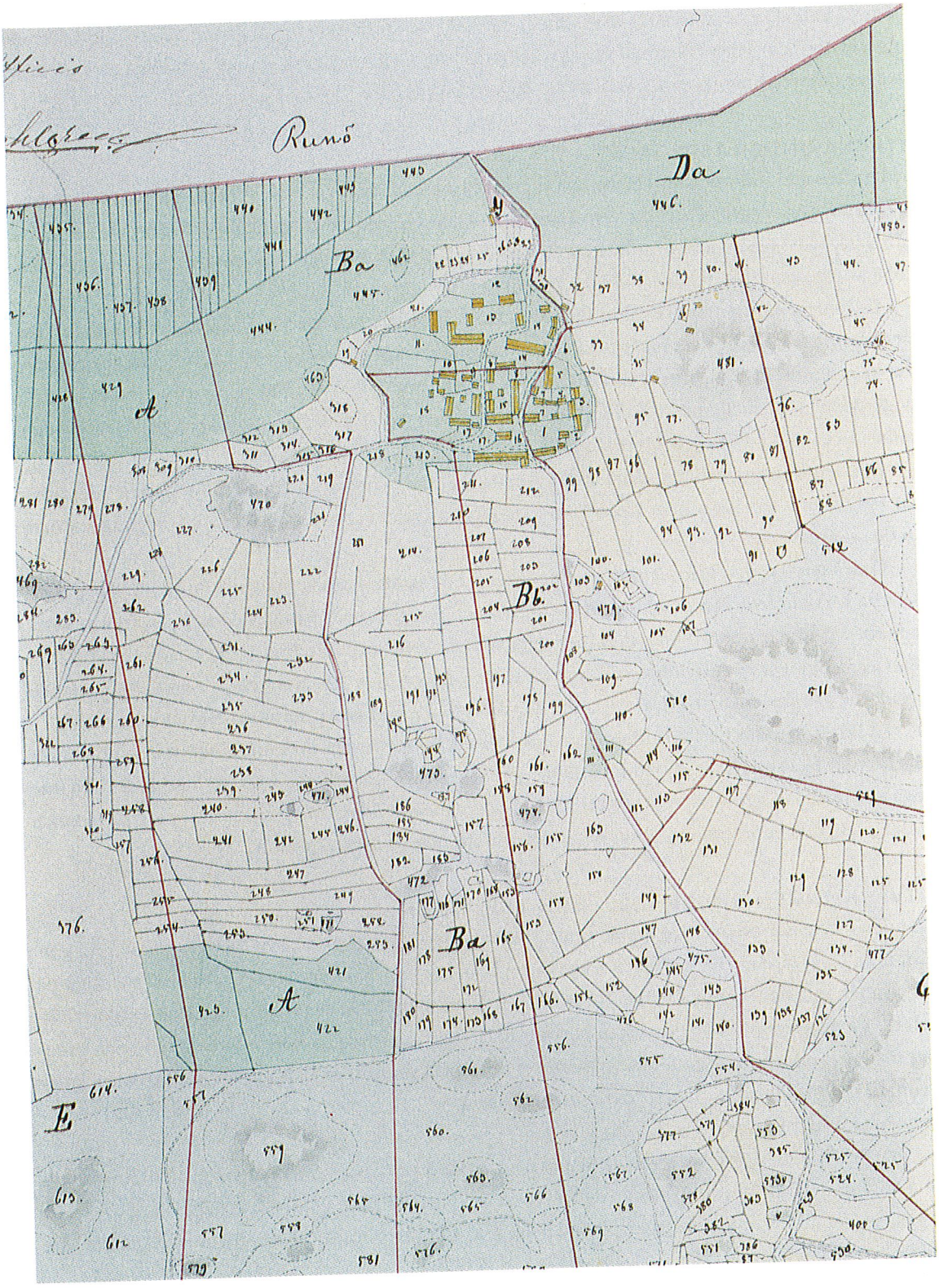

DETALJ AV STORSKIFTES-KARTAN 1856 ÖVER HUSBY. OBSERVERA ATT NORR ÄR ÅT VÄNSTER.
Foto: Lantmäteriverket, Gävle

Kartan visar hur en typisk skärgårdsby – om än något större än normalt – såg ut. Till skillnad från fastlandets byar låg gårdarna i skärgården sällan samlade på en gemensam bytomt. Gårdarna var istället insmugna i terrängen där lämpliga lägen fanns, dels för att större lämpliga platser för en samlad bebyggelse oftast saknades, dels till skydd mot det hårda klimatet under vinterhalvåret.

På kartan finns sju hussymboler markerade. De tre husen som tycks ligga i vattnet i den från norr inskjutande viken var byns båthus, de övriga hussymbolerna motsvarade byns fyra gårdar. Hur gårdarna egentligen såg ut eller hur många byggnader som fanns får vi inte veta. Byns inägomark, dvs åker och äng, låg på typiskt vis i skärgården spridd i små gärden där lämplig jordmån fanns. På kartan är alla gärden omgivna av hägnader och markerade med bokstäver. Bokstäverna talar om till vilken av gårdarna de olika gärdena hörde. Hägnaderna var dock inte i första hand till för att markera ägorätten utan för att hålla frigående boskap borta från växande grödor.

Hägnaderna på fastlandet fungerade på samma sätt, men där var det tack vare de naturliga förutsättningarna oftast möjligt att samla hela byns åker- och ängsmark i bara några få större gärden. Systemet var arbetsbesparande då färre hägnader behövde resas och underhållas. Inom dessa stora gärden var jorden ofta av skiftande kvalitet varför gärdena vanligen var uppdelade i tegar för att alla gårdar skulle få sin rättmätiga andel av både goda och magra jordar. Tegarnas storlek skiftade och skulle motsvara gårdarnas storlek, dvs andel i byn.

Normalt var bebyggelsen centralt placerad i förhållande till inägomarken. Södergården i Ingmarsö by (nr 2 på kartan) följde denna regel till fullo. Gårdens inägor utgjordes av två åkergärden (G och H söder om bebyggelsen) och två ängsgärden (H norr om bebyggelsen och I söder därom). Uppdelningen av åker- och ängsmarken i två gärden vardera visar att jorden brukades i tvåsäde, dvs att endast hälften av åkermarken besåddes varje år medan den andra hälften låg i träda. Detta odlingssystem var förhärskande i östra Mälardalen fram till 1800-talets jordbruksrevolution.

Södergården med dess förhållandevis stora åker- och ängsgärden tätt samlade kring bebyggelsen skiljde sig från de övriga gårdarna i byn vars ägor låg spridda och var uppdelade på fler gärden. Södergårdens åkergärden var den mark på Ingmarsö som tack vare landhöjningen först kunde tas i anspråk för uppodling. Allt tyder på att Södergården var den första gården som etablerades på Ingmarsö, men som kuriosa kan nämnas att den muntliga traditionen på ön berättade att de första invånarna skulle ha bott i en jordkula vid Mårtens svedja på öns nordspets.

Under medeltiden tillkom två gårdar på Ingmarsö, troligen genom utflyttning från Södergården. Ytterligare en gård kom till under 1500-talets första hälft då Västergården (nr 4 på kartan) genom en hemmansklyvning delades i två gårdar. Även landhöjningen som sakta gjorde nya marker tillgängliga för uppodling, slåtter och bete möjliggjorde en utökning av gårdar.

På fastlandet ökade antalet gårdar framförallt genom hemmansklyvningar, men de var illa sedda av kronan då ägorna blev allt mindre och bönderna fick allt svårare att betala de ålagda skatterna. Däremot tycks hemmansklyvningen i skärgården ha accepterats kanske tack vare att skatterna där inte baserades på jordens avkastning.

Av 1600-talets tullängder får vi en inblick i fiskets stora betydelse för skärgården. I tullängderna noterades hur skärgårdsbönderna på höstarna kom till Stockholm med fisk och for hem igen

DETALJ AV STORSKIFTES-KARTAN 1847 ÖVER INGMARSÖ BY. Foto: Lantmäteriverket, Gävle.

med båtarna lastade med spannmål. Överraskande nog ser man också att skärgårdsborna på vårarna, då sädestillgången borde ha varit som lägst, vissa år levererade bröd till Stockholm! Fisket kunde ibland ge ett så stort överskott att man kunde köpa upp mer spannmål än man själv förbrukade. Överskottet skeppades tillbaka till Stockholm på våren då priset på spannmål var som högst, och om säden förädlades till bröd blev vinsten än högre.

Då Husby kartlades första gången 1688 bestod byn fortfarande av sex gårdar. Bebyggelsen låg samlad på en gemensam bytomt och gårdarna var liksom på kartan över Ingmarsö markerade med hussymboler. Från bytomten sträckte sig en fägata mellan åkergärdena till skogen och betesmarkerna i väster. Ytterligare en fägata sträckte sig mellan Södergärdet och Söderängen till ett par hagar och ett skogsparti i söder.

Vid mitten av 1700-talet hade Husby utökats till sju gårdar, varav endast en fortfarande brukades av en självägande bonde. På Ingmarsö fanns vid samma tid sex gårdar.

SKILLNADERNA ÖKAR UNDER 1800-TALET

Då lagaskifteskartan upprättades över Ingmarsö 1847 bestod byn av 16 gårdar. På kartan ser man att bebyggelsen i stort sett låg kvar på dess ursprungliga plats men nu användes inte längre symboler för att markera bebyggelsens läge utan alla byggnader på respektive gårdar ritades in.

Enligt kartan hade en gård flyttat ut från byn till öns södra del och vid sjön Marens sydvästra strand hade ett båtmanstorp tillkommit. Vid Hemviken fanns fortfarande tre båthus. Nu markerades också alla brukningsvägar som liksom ett spindelnät bredde ut sig från byn till de otaliga åker- och ängsvretar som tagits i bruk sedan den äldsta kartan upprättades.

Laga skiftet var en jordbruksreform vars syfte var att effektivisera jordbruket genom att samla gårdarnas ofta spridda små ägor till ett eller ett par ställen. Skiftet medförde på många håll att de traditionella byarna splittrades när en eller flera av gårdarna tvingades flytta ut från den gemensamma bytomten. Det var i och med detta skifte som vår moderna jordbruksbygd med huvudsakligen ensamgårdar skapades. På Ingmarsö dömdes dock endast tre gårdar till utflyttning.

Praktiskt betydde utflyttningen att gårdens alla byggnader monterades ned, transporterades bort och uppfördes på den nya anvisade tomten. De bönder som fick bo kvar på bytomten var tvungna att hjälpa till vid flytten samt betala ersättning till den utflyttningsdömde.

Tack vare fisket och boskapsskötseln kunde skärgården försörja befolkningen i mycket stora byar som Ingmarsö. Men också nya näringar kom att utvecklas med tiden. Redarverksamheten hade vid 1800-talets mitt börjat utvecklats på allvar och flera öar var hemmahamnar åt allsköns fraktfartyg. På andra håll som t ex på Husarö fick den omfattande lotstrafiken stor betydelse från och med 1740-talet. Under 1800-talets senare hälft kom ytterligare inkomstmöjligheter från sommargäster och jordgubbsodlingar att medföra en fortsatt tillväxt i skärgården. På Ingmarsö uppgick bebyggelsen 1906 till inte mindre än 21 gårdar och 18 småbruk! Skärgårdsborna var trots de många inkomstmöjligheterna långt ifrån rika, men skärgårdsbyarna kunde ofta försörja en långt större befolkning än fastlandsbyarna.

Fastlandets byar hade vid mitten av 1800-talet också utökats något men inte alls i samma

utsträckning som i skärgården. På fastlandet var försörjningsmöjligheterna fortfarande i stor utsträckning knuten till jordbruket, vilket medförde att gårdarna inte kunde splittras i hur små enheter som helst. Här gällde det istället för dem som inte fick överta jordbruket efter sina föräldrar att söka tjänst som dräng på någon annan gård eller att söka sig till städerna och de växande industrierna.

Då Husby karterades inför skiftet 1856 hade byn och dess marker inte förändrats i någon större utsträckning sedan 1600-talet. Byn hade utökats till åtta gårdar och här fanns också ett båtsmanstorp. Vid skiftet dömdes tre gårdar till utflyttning från bytomten. En av gårdarna flyttade söder om byn och ur denna skapades gården Johannelund intill vilken också båtsmanstorpet flyttades.

Utvecklingen stagnerade i Husby och byn började krympa under andra hälften av 1800-talet. År 1906 noterades endast fyra gårdar och fem småbruk under Husby. Ett liknande förlopp genomgick de flesta byarna på fastlandet. I skärgården avtog tillväxten först från och med sekelskiftet då industrialiseringen slog igenom på allvar. De gamla byarna som huvudsakligen baserades på naturahushållning utarmades i allt snabbare takt då ungdomen sökte sig in till städerna för att arbeta på fabriker, kontor eller i affärer.

AVSLUTNING

Fastlandet var redan vid förhistoriens slutskede i stort sett fullkoloniserat och de befintliga resurserna var närmast maximalt utnyttjade redan under medeltiden. Omständigheterna gjorde att dessa trakter förändrades i mycket liten grad under historisk tid fram till 1800-talets jordbruksrevolution och växande industrisamhälle.

Skärgårdens rika resurser började på allvar utnyttjas först i början av medeltiden. Där fanns stora, ditintills outnyttjade resurser av bete och fisk. Ny mark lämplig för jordbruk, bete och slåtter tillkom i jämn takt tack vare den fortgående landhöjningen. I skärgården kom också nya näringar att få en stor betydelse för försörjningen och därmed skärgårdens bebyggelseutveckling, vilket medförde att skärgårdsbyarna fortsatte att växa fram till början av 1900-talet. På fastlandet fanns i stort sett bara ett alternativ för dem som inte kunde eller inte ville överta det under 1800-talet ofta ineffektiva och olönsamma jordbruket efter sina föräldrar – att flytta till städerna och söka jobb inom den växande industrin.